

Szilágyi Márton: „Az utolsó magyar”. Arany János élete és költészete

Osiris irodalomtörténet

Budapest: Osiris Kiadó, 2023, 632 l.

IMRE László

Debreceni Egyetem BTK, Magyar Irodalomtörténeti Intézet, professor emeritus

ORCID: 0009-0008-4343-6206

Ha az olvasó kézbe veszi Szilágyi Márton írásunk tárgyát képező legutóbb megjelent Arany-kötetet, hamar beláthatja, hogy az szerzőnk korábbi műveivel „olvasandó össze”, mindenekelőtt 2017-es monográfiájával.¹ Értve ezen többek között azt, hogy igen kimerítően tárgyalja *A ványai juhbehajtást* s az ehhez kapcsolható korai kezdeményeket (ezzel hosszú távra rögzítve bizonyos minősítéseket), miközben művészileg nyilvánvalóan értékeesebb, maradandóbb művekről (például *Buda haláláról és a Toldi szerelméről*) csekélyebb terjedelemben szól. Persze, mindezen „arányeltolódásoknak” számos hozadéka is van, mint például a korai Csokonai-hatás kimutatása. Mélyenszántó felismerésekhez is eljuttathat az egyébként gyarló *A ványai juhbehajtás* tárgyalása, amennyiben – mint Szilágyi Márton fogalmaz – módosítja az Arany pályakezdéséről kialakult narratívákat. (Valóban nem könnyű az Arany-recepciónak általában magyarázatot találni arra, hogy *Az elveszett alkotmány* mutatja fel az ábrázolás generális ironiáját, ezzel *A nagyidai cigányok* felé mutatva előre.)

Szilágyi Mártonnak több olyan észrevétele is van, amely egy gyökeresen új Arany-monográfia koncepcióját előlegezi. Arra utal ugyanis, hogy Arany több esetben valamely fontos műve után nem annak folytatására törekszik, hanem „ellen darabjára” (156), amely ironikus ellenfénybe állítja a korábbi művet. „Arany alkotáslélektani rejtelmeinek egyik nagy kérdéséről van szó már itt is, amely egész pályáján többször megfigyelhető: valamely sikeres műve után nem az alakításmód ismétlésére és újbóli kiaknázására törekszik, hanem rögtön valami – diametrálisan eltérő – újba vág bele.” (156.) Az okfejtés a *Toldi* és a *Toldi estéje* viszonyára vonatkozik. Jelen kötetből több példát is lehetne idézni, amikor is szerzőnk rámutat: a pályakezdő művek (*Az elveszett alkotmány*, a *Toldi*) szemléleti eltéréseire nem könnyű magyarázatot találni, hacsak nem idézzük fel *A ványai juhbehajtás* durva humorát előzmény gyanánt. (Szilágyi idézi Aranyak Szász Károlyhoz írt levelét, mely szerint a *Rózsa és Ibolyát* „idomtalan külseje” miatt mellőzi, holott néhány évvel korábban épenséggel kedvesebb művei közé sorolta [313].) *Az elveszett alkotmányról* szólva szerzőnk pontosan fogalmaz: a mű ironiája olyan mértékű, hogy egyetlen szereplő csoportosincs alóla kivonva. Sőt, Barta Jánost is idézi, aki szerint: „»a mű [...] a reformnacionalizmus honorácior-liberális vetületének érdekes, egyedi költői dokumentuma.«” (85.) Ami különben szembetűnő is, hiszen a *Toldi estéje*

1 SZILÁGYI Márton, „Mi vagyok én?": *Arany János költészete* (Budapest: Pesti Kalligram, 2017).

nem annyira folytatása, hanem ellendarabja a *Toldinak*, amely nyíltan „ironikus ellenfénybe állítja a korábbi nagy művel”. (85.) A hasonló irányba mutató törekvések „játéka” akár döntően újszerű kidolgozása fontos átértelmezésekhez vezethet, melyeket méltán remélhetünk Szilágyi Mártontól.

További, nem csekély értéke a kötetnek, hogy a szerző állandóan korrigálja, hol megerősíti, hol árnyalja, hol éppenséggel cáfolja az Arany lírai életművére vonatkozó vélekedéseket. Nem mindig mernénk véglegesnek tekinteni konklúzióit, ámbár például *A rab golya* esetében nem is egyszerű a vers allegorikusságát már-már szimbolikus általánosítás felé „nyitni meg”, hiszen a vers keletkezésének időpontjában kevésbé számolhatunk a francia parnasszisták jelentéstágító ihletésével. (322–324.) Az 1851-es *Kertben* életképszerűsége már mutat némi rokonságot a francia irányzat jelentésbővítésével (tudniillik azok esetében a történelmi háttér gazdagítja a jelentést). Ilyesmire „ráérez” Szilágyi Márton is, bár *A lejtőn* sztoikusságának, illetve allegorikusságának kérdésében nehéz eligazodni, amennyiben a francia irodalomtörténet tekintheti a szimbolizmus előkészítőinek a parnasszistákat, ez magyar vonatkozásban bizonytalan terület. Annyi és oly sokféle benyomás érthette Aranyt az 50-es években, hogy ezek kimutatása kevésbé bizonyítható.

Tovább bonyolítja a kérdést, hogy az „isteni világgal”, Arany kálvinista etikájával csak az utóbbi évtizedekben hozták összefüggésbe mind a verses epika, mind a líra értelmezését. Talán azért is, mert a 19. században, illetve a 20. század első felében született interpretációk természetesen vették Arany „hűségét” bizonyos kálvinista világgéphez, s inkább csak a rendszerváltás után, s akkor is talán legnagyobb nyomatékkal helyeződött erre hangsúly, nem utolsósorban éppen Szilágyi Márton érdeméből. Ebben a monográfiában, például a *Toldiról* szólva, szerzőnk nyomatékosítja, hogy Miklós sorsában az Isten állandóan jelen van, a kálvinista predestináció, az isteni „kegyelem” racionálisan és megbízhatóan „uralja” a történet alakulását. Ahogyan maga Arany is személyében templomjáró és vallásához ragaszkodó állampolgár volt, ezt felesleges „nyomatékok” nélkül is ki tudja mutatni Szilágyi is. Mindvégig szilárd Arany ilyesfajta hűsége családja, illetve környezete világgéphez: „Az elbeszélő költemény ugyanis végső soron Toldi Miklós felnőtté válásának folyamatával a személyes Gondviselés működését írja le.” (109.)

Természetesen se okunk, se jogunk Arany vallási meggyőződését elemezni, de mindenképpen hiteles, s a megelőző évtizedeket véve alapul jogos korrekciót produkáló mindaz, amit Szilágyi megfogalmaz. Szövegszerű idézetekkel bizonyítja, hogy a mű bizonyos mozzanatai Isten állandó jelenlétét mutatják Miklós sorsában. Nyugszik (minden bizonnyal) ez a kálvini predestináción, amely a vallásnak nem misztikus, irracionális mozzanataira helyez hangsúlyt, hanem a viselkedést szabályozó etikai elvekre: a tiszta erkölcsre, a családcentrikus értékrendre, a bizalomra abban, hogy a keresztyén etika alapkövetelményeihez kell igazodni, ami nem jelent ugyan garanciát minden bajunk, veszteségünk esetén, de jelenti a tiszta lelkiismeret megnyugtató birtoklását, a munka, a családi és hazafias kötelességek komolyan vételét, s jelenti a reményt abban, hogy ha nem is teljesebben hiánytalanul imáink, azért a nyugodt lelkiismeret szilárd és közösségileg is hasznos viselkedéshez juttat. Nem mindenképpen karrierre ösztönző életforma az ilyen, de a tűrés és a bizakodás nyugalomával óv meg. Amiképpen Szilágyi Márton hibátlanul fogalmazza meg: „A *Toldi* harmóniája és önmagában vett kerekdedsége éppen a kettős (égi és földi) megbocsátás szimmetriájából fakad. A mű egésze ilyenformán képes hordozni a világban eleven hatóerőként működő Gondviselés hitét [...]”. (120.)

A családból hozott vallásfelekezethez kötődés megmarad személyes-emberi sorsában, mégis tud (és akar) valami cáfolhatatlan s ha nem is vigasztaló, de a kötelességetikával életben tartó

üzenetet véglegesíteni. A *Toldi estéjére* vonatkozik a definíció: „a *Toldi* transzcendens keresztényi világrendjét sem találhatjuk meg a szöveg háttérében: az elmúlás tapasztalatát ez sem illeszti szakrális keretbe.” (162.) S amit mond, az már az öreg Arany reménytelenségének a megindoklása: „A nemzeti közösség kohézióját jelentő hősi tettek időszakának elmúlásával az emlékezet lehetne az egyetlen, amely megőrizheti az ezeket a cselekedetekre épült identitást, csakhogy az elkerülhetetlenül bekövetkező »polgárodás«, azaz polgárosodás (Aranynál e fogalom szinonimája a »civilizáció« szó) ezt óhatatlanul felszámolja.” (163.) Tehát a nemzet eltűnésének sejtelve teszi végzetessé a költő magányát. S ez teszi teljessé öregkori tragikus nemzetföltétését is.

Szilágyi – természetesen – *Az elveszett alkotmány* kapcsán ír Aranynak az akkori politikai élethez, Széchenyihez és másokhoz fűződő viszonyáról. Az úgynevezett szocialista korszakban sok jót is írtak a műről, hogy tudniillik leleplezi a 19. századi „népelnymó” politikai hatalom szembetűnő viselkedési visszásságait, melyre nehéz lett volna mentséget találni. Szerzőnk ezúttal beszél ugyan a mű kezdetleges megoldásairól is, s nem mentegeti Arany olyasfajta közéleti irányultságát, mely az úgynevezett haladó (reformpárti) és a „reakciós” (jobboldali) csoportosulást egyforma erejű elmarasztalással illeti. Az 1945 utáni szocialista történelemmagyarázat Kossuth népszerűségét alapul véve nem nyúlt a Kossuth-szobrokhoz, viszont Széchenyiről, Görgeyről kevesebb jó szava volt. A mindenfajta politikai ambíciót kigúnyoló *Az elveszett alkotmány* – természetesen – nem lett (mint *A nagyidai cigányok* sem) kötelező olvasmány. 1945 után a „baloldali” társadalompolitika az „alulról jött” népi hőst látta Toldiban, mint ahogy annak idején is „olvashatták így” többen, akár maga Petőfi is.

Szilágyi Márton az általunk „futólag” szóba hozott műveknek pontosabb, adatgazdagabb, elfogulatlan interpretációin alapuló pályaképet produkál, mely hosszabb időre elégíti ki tudományos és „nemzetpolitikai” igényeket egyaránt, miközben (természetesen) akadnak vitatható elemei is. Az előszó ismeretében minden olvasó beláthatja, hogy elkerülhetetlen aránytelodások ezúttal is előfordulnak. Bizonyos részletkérdések újszerű és majdhogynem végleges tisztázása egyelőre szükségszerű továbbgondolásra inspirálnak. A szerző nem tehetett mást, az egyetlen járható utat választotta: „igyekeztem műelemzések sorozatára építeni a tárgyalást – oly módon, hogy ezekben az interpretációkban ne legyen meghatározó szerepe a biográfiának, illetve e művek tárgyalása se legyen egyszerűen életrajzi illusztráció”. (19–20.) Nos, mindez tökéletesen sikerült.

Lehet, hogy lesznek, akik sokallják a népnapi köszöntők és alkalmi versek elemzésére szánt terjedelmet. Talán tévednek azonban, hiszen a már sokat analizált „remekművek” esetében nem mindig sikerül gyökeresen új koncepcióval előállni, míg a disznótoros vacsorákra írt köszöntők, sírversek stb. olyan módon tudják megjeleníteni Arany János hétköznapjait, baráti kapcsolatait, ami páratlan élmény mindazok számára is, akik pedig több évtizede olvassák, tanítják Aranyt. S ebbe még az is befér, hogy olykor „nemzeti nagyságaink” fonákja is helyére kerül. Például a kiváló szónoki képességekkel rendelkező Kossuth éppen a morálisan és intellektuálisan magasabb rendű „hazafiak” szemében tűnt gyanúsnak, vagy legalábbis hiúnak és irreális reményekre jogosítóknak.

A szövegek párhuzamos, mintegy többretegű jelentéssége az 50-es évek lírájában jut jószerű megfogalmazásokhoz, amikor (s ezt érezteti Szilágyi Márton) nem pusztán lezáró, hanem feltámadást jövendő „áthallások” gazdagítják. Szerzőnk interpretációja szerint a *Letésem a lantot* nem csupán búcsúszó, hanem feltámadást is jövendő. A pusztába kiáltó szó ugyanis nem csupán a szavak kimondásának hatástalanságát jelentheti: éppen ellenkezőleg, Keresztelő Szent János önmeghatározására is utalhat, tehát a Megváltó eljövételének hirdetésére. (325.) Szilágyi

kongeniális jelentésmódosításokra képes, aminek folytán „az organikusságot elvesztő jelen mellé oda lehet érteni »egy jövőt« is, amely a hit révén az élet dicsőséges újraéledését ígéri [...]” (325.) Ezt a többszintűséget a *Bor vitéz* szövegvilágából is ki tudja mutatni: „szinte tapinthatóvá válik az a homály és sötétség, amelyet a vers megidézhet, s amely jól illeszkedett az élet és a halál határsávjában játszódó történethez, a – vagy csupán a tudatban, vagy valóban a kísérteties jelleget mutató létezésben megvalósuló – határátlépéshez.” (469.) A *Gondolatok a békekongresszus felől* világképében a magyarságot a „polgárodás” teszi tönkre, vagy legalábbis harcképtelenné (454), ami az új világhoz alkalmazkodni kevésbé képes nemzet számára akár végzetes is lehet. (225.)

Természetesen a *Toldi* optimizmusa nem elsősorban a szabadságharc kudarca miatt tűnt távolinak, hanem a *Gondolatok a békekongresszus felől* jegyében megfogalmazott „lemondás” miatt. Már utaltunk arra, hogy a világosi katasztrófát megelőzően a *Toldi estéje* már a „lemaradás”, az új fejleményekhez igazodni nehezen tudó értékvesztés jegyében születik, tehát egy „metafizikai”, akár „élettani” búcsúvétel valamiféle szerep és siker kétségessé válásával hozza összefüggésbe a szerző. A „családi konfliktusra” épülő *Toldi* után a *Toldi estéje* már harcmódor és műveltség olytén módosulásával búcsúzik az öreg Tolditól, melyben benne van Arany a magyarság alkalmazkodó-, sőt túlélőképességére vonatkozó aggodalma. Abban, ahogyan a Lacfi nádor vitézeihez képest parasztnak nézett Miklós akciója ugyan sikerrel végződik, de mégiscsak a nyers erő, s nem a korszerű hadviselés az alapja. Tehát már a *Toldi*ban (eléggé rejtve, de) jelen van egy sajátos „korszerűtlenség” is, ami a 60-as évek Arany Jánosa által ritkán kimondott jövővesztést is sugalmazza. Ami a szintén a világosi katasztrófát megelőző *Toldi estéjében* is benne van, a „hadadás” parancsával szembenező öreg Arany veszélyérzetét sugalmazva.

Nem arról van szó, mintha azt gondolnánk, hogy már a *Toldi estéjében* győző öreg Toldi sorában a polgárosodásra versenyképtelen, s az I. világháborút követő békekötések során iszonyatos veszteségeket szenvedő magyarság pusztulását vizionálná, bár zseniális megérzései lehetnek. (Talán Szilágyi Márton kötetcímválasztása is jelezhet valamit...) Mindenesetre Szilágyi e legújabb műve talán minden korábbi Arany-monográfiához képest mégiscsak megmutatja Aranyban a tragikus jövő esélyét is pontosan látó költő horizontját. Talán szerzőnk címadása (*Az utolsó magyar*) is nagyobb súlyú jelentést hordoz. Természetesen Szilágyi Márton nem akarthatta a pusztulásra vagy legalábbis a trianoni katasztrófára ráérező, annak objektív és szubjektív okait számba vevő Arany borulását könyve vezérelvévé tenni, holott tudnivaló, hogy a költő számára (alkati okokból is) aztán valóban a túlzott önbizalom s a fenyegető tényeket félvállról kezelő magabiztosság sokkal inkább vezethetett nemzetpusztító veszteségekhez, mint a bajlátó aggodalom. Azaz: szerzőnk értékfogékonysága ezúttal is hibátlanul működik.

A monográfiának ritka értéke, hogy hibátlan filológiai precizitása nagyon is megfér nemzetföltő értékválasztásával, a 21. század fejleményeitől is inspirált nemzetcentrikus értékrendjével. Enélkül az érték- és sorsérzékeny fogékonyság nélkül Arany világa nem is nagyon érthető meg, s különösen nem eredhet senki 21. századi olvasat nyomába. Szerzőnk annyi mindent tud Aranyról, s annyi új szempont és igazán a mára ügyelő értékrend (és közösségi aggodalom) figyelhető meg az ő esetében, hogy nem pusztán újraolvasni szeretnénk kutatásának eredményeit, hanem valóban folyton nyomába eredünk eredményeinek. Minek folytán nemcsak az „utolsó magyarként” gondolunk Aranyra, hanem olyan kitűnő tudós vívmányainak örvendhetünk, aki a nemzeti önszemlélet, sőt a nemzeti önkorrekciónak jegyében vezet el a filológia és a nemzetpedagógia minden korban megújuló interpretációjához.